

0.1.2 Historische geografie

‘Tijd ingeschreven in de ruimte’

Vanaf eind 19^e eeuw werd door Europese geografen de term historische geografie (een term uit de vroege 17^e eeuw) gebruikt voor studies van politieke grenzen en entiteiten. Tot 1930 bleef het studieterrein van de historische geografie zo bijna uitsluitend beperkt tot de politieke geografie van het verleden en was het in feite niet meer dan een historische cartografie, d.w.z. de loutere opsomming van districten of plaatsen, de bepaling van politieke grenzen, administratieve geschiedenis. Pas op het eerste internationaal congres van historisch-geografen, in 1930 te Brussel, werd besloten voortaan ook de fysische en de economische geografie aan bod te laten komen. Na de Tweede Wereldoorlog had de (door het Duitse nazi-regime ‘misbruikt’ geworden) *Geopolitik*, die het ruimtelijke als enige deterministisch verklarende factor van de politiek vooropstelde, ook de (historische) politieke geografie in diskrediet gebracht: de slinger sloeg toen zelfs volledig door naar de niet-politieke historische geografie.

In België duurde dit echter, ondermeer door het gebrek aan belangstelling bij leidende historici als Henri Pirenne, totdat de Leuvense taalgrens-specialist Hendrik Draye de Duitse vakwerken terzake had geïntroduceerd: pas dan nam bijvoorbeeld de Gentse historicus Ganshof de landschapsgeschiedenis op in zijn curriculum. Van diens leerlingen ging enkel de RUG-hoogleraar Adriaan Verhulst op die weg verder (met als specialisatie de nederzettingsgeografie).

Vooraf door Angelsaksische historici werd er vanuit gegaan dat de geografie cruciaal was voor het historisch begrip van grenzen (steden, oorlogen enz.): “*History is not intelligible without geography*” (H.B. George)¹ was toen de algemene opinie, die zelfs overhelde naar milieudeterminisme.

In Noord-Amerika werd het debat vanaf eind 19^e eeuw enkel gevoerd over de geografische invloed op historische evoluties. Daarenboven overheerste de opvatting van Richard Hartshorne dat geografie (= ‘chorografie’: de studie van de verschillen van plaats tot plaats) en geschiedenis (= ‘chronografie’: de studie van de verschillen van tijd tot tijd) volledig onderscheiden disciplines waren.

Franse historici sloten grotendeels aan bij die positivistische opstelling, maar hanteerden een breder concept van geografie: enerzijds waren er de historische studies van veranderende politieke en administratieve grenzen (‘historische geografie’), die aansloten bij de geografische woordenboeken die er aan voorafgingen en bij de historische atlanten die volgden; anderzijds vormde het fysisch-geografische de scène voor de historische drama’s die er zich afspeelden. In

⁰“Grenzen zijn de weeskinderen van de geschiedenis”: D. Williams, *The Reach of Rome. A History of the Roman Imperial Frontier, 1st-5th Centuries AD*, London, 1996, p. XVII. Dit kwam door “*The sadness of abandoned frontiers. Though boundaries are as inevitable as our sense of property, only landlords like them. Though they are a natural response to danger, we forget them when danger is passed. Nothing is less relevant to people than the boundary of a former people crossing its land. Frontiers are history's orphans*”.

¹ “Geschiedenis is niet begrijpbaar zonder geografie”: H.B. George, *The Relations of Geography and History*, Oxford, 1901, 1 (citaat in A.R.H. Baker, *Geography and History. Bridging the Divide*, Cambridge, 2003, 17).

beide gevallen speelde het geografische een ondergeschikte rol ten opzichte van de geschiedenis: “*L’histoire est tout d’abord toute géographie*” (Jules Michelet).² Reeds vanaf de late 19^e, begin 20^e eeuw was in Frankrijk o.l.v. Paul Vidal de la Blache echter een nieuwe school in de (vooral menselijke) aardrijkskunde ontstaan, die de wederzijdse interactie tussen cultuur en natuur, tussen mensen en omgeving, als studieobject beschouwde. De historicus Lucien Febvre sloot zich aan bij die possibilistische (probabilistische) opvatting: elk geografisch determinisme dient vermeden te worden, er zijn geen noodzakelijkheden, enkel mogelijkheden; niet de geografische invloed op de geschiedenis moet gezocht worden, maar wel de wederzijdse relaties tussen omgeving en maatschappij doorheen de tijd. Anderen volgden, zoals Fernand Braudel en de nieuwe historische school van *Annales*. Voor Braudel gebeurden veranderingen in de geschiedenis volgens drie verschillende snelheden. Naast de korte termijn van individuen en gebeurtenissen (*histoire événementielle*) en de trage, maar bespeurbare ritmes (*histoire conjoncturelle*), was er de geografische tijd, die van de *histoire structurelle*³. De term *géohistoire* sloeg weliswaar niet aan bij andere historici, die na verloop van tijd echter wel een belangrijke plaats toekenden aan het principe dat geografie een deel van de geschiedenis was en niet apart van de geschiedenis bestond: vooral de laatste jaren is er in de sociale wetenschappen en de geschiedenis steeds meer aandacht voor de ruimtelijkheid van de sociale activiteiten. Braudel zelf neigde in de uitwerking echter steeds meer naar een deterministische, positivistische verklaring.

In de Angelsaksische wereld leverde vooral Gordon East, hoewel hij nog het simplistische model van geografie als fysisch decor van de geschiedenis hanteerde, weerwerk tegen Hartshorne, maar het was pas vanaf de jaren 1950 dat vooral H.C. Darby als geograaf de belangrijkste bijdrage leverde inzake het vraagstuk van de relatie tussen geografie en geschiedenis. Hij ging daarbij in tegen de in brede kring van geografen aanvaarde stelling van E.W. Gilbert uit 1932 dat de historische geografie zich dient te beperken tot het geografisch beschrijven van een regio in een bepaald verleden, zonder te trachten de historische gebeurtenissen te beschrijven. Darby wist de historische geografie meer en meer te doen aanvaarden als een benadering waarbij de problemen en methodes geografisch zijn, en de data historisch.

Dat historisch-geografische werken de wederzijdse beïnvloeding van natuur en cultuur ontleden en dat hierbij elk geografisch determinisme om ingewikkelde historische evoluties te verklaren uit den boze is, wordt nu algemeen aanvaard. Of de historische geografie daarbij een onderdeel vormt van de geschiedwetenschap of van de geografie of, als wetenschappelijke subdiscipline, van allebei, blijft echter onderwerp van discussie.

Recentelijk werd door de Britse geograaf Alan Baker de historische geografie opgeëist voor de geografie, omdat deze immers de probleemstelling levert, maar ze deelt met de geschiedenis wel de onderzoeksmethodes: beide hoofddisciplines

² "Geschiedenis is eerst en vooral geografie": J. Michelet, *Tableau de la France*, Paris, 1861, 2.

³ F. Braudel, *La Méditerranée et le Monde Méditerranéen à l'époque de Philippe II*, 3 dln., Paris, 1949.

leveren overigens complementaire benaderingen van dezelfde problemen en thema's.

De historische geografie is de geografische studie van het verleden: het verschilt met de geografie omdat het over plaatsen in het verleden gaat, en met de geschiedenis omdat het fundamenteel geografische vragen stelt. Maar het blijft een geografisch onderzoek, ook al gebruikt het historische data, onderzoeksmethodes en – technieken. Baker zelf stelt in zijn standaardwerk terzake (waarin overigens maar weinig historici voorkomen...) dat de brug tussen geografie en geschiedenis een intellectueel onrustige plek is; historische geografie wordt enthousiast aanvaard door historici, maar lauwer door geografen (“[...] *while historians have been able to put geography in its place, geographers have been perplexed about how best to make time for history*”⁴); historici zijn ook beter geplaatst om de meeste historisch-geografische research te evalueren; er zijn voorbeelden waar de problematiek historisch is en de methode geografisch, bijv. bij de studie van grenzen. Alvast wordt geschiedenis meer geografisch (historici integreren meer geografische concepten in hun interpretatie van het verleden) en omgekeerd. Overigens werd over historische geografie als wetenschappelijke discipline weinig gepubliceerd en ook de verhouding tussen de moeder-disciplines geografie en geschiedenis werd zelden consistent behandeld.

Een specifiek product van de historische geografie zijn historische atlassen: personen en gebeurtenissen situeren zich niet enkel in de tijd, maar ook in de ruimte. Het begrijpen van plaatsen vergt een historisch perspectief, het begrijpen van tijdperken een geografisch perspectief: beide perspectieven verrijken elkaar. Historische atlassen brengen beide perspectieven samen; zij beelden op cartografische wijze culturele veranderingen in bepaalde gebieden. Zij bieden een geografisch beeld van de geschiedenis van een tijdperk en een historisch perspectief op de geografie van een gebied.

Van opzet chronologisch, geografisch of thematisch, kunnen historische atlassen ruwweg in drie soorten onderverdeeld worden: schoolatlassen, atlassen voor hoger onderwijs en een gevormd publiek, en gespecialiseerde wetenschappelijke atlassen (rond regio, periode of thema).

Aangezien tot vrij recent meer historici dan geografen historische atlassen produceerden, was er meer aandacht voor het lokaliseren en ‘verruimtelijken’ van geschiedenis dan voor het dateren en in de tijd situeren van geografie. Vele atlassen waren in feite niet meer dan politieke (en in zekere mate militaire) geschiedenissen met kaarten: zij concentreerden zich op de veranderende grenzen en de aard van politieke entiteiten, vaak gepubliceerd als lesmateriaal en met de geografie als dienstmaagd van de geschiedenis.

Voorals in de 19^e eeuw werden overvloedig historische atlassen geproduceerd als onderdeel van nationalistische en imperialistische projecten. Het zijn immers niet alleen bronnen van kennis, maar ook symbolen van macht. Langzamerhand breidde

⁴ “[...] hoewel historici aan de geografie een plaats gegeven hebben, hebben geografen minder aandacht voor geschiedenis”: A. Baker, *Geography and History. Bridging the Divide*, Cambridge, 2003, 24 (in het Engels, met de woordspeling met ‘plaats’ en ‘tijd’, klinkt het beter...).

de scoop van de atlas zich echter uit met sociale, economische en culturele onderwerpen en met een schaal die van globaal tot lokaal reikt. Vanaf de jaren 1930 werd met de verwetenschappelijking van een discipline die historici en geografen samenbrengt, steeds meer verwacht van de historische atlas.

Het 'te kaartstellen' van geschiedenis houdt in dat de kaartenmaker geografische gebeurtenissen en fenomenen lokaliseert die hij historisch betekenisvol acht. Verandering wordt meestal voorgesteld door middel van chronologisch opeenvolgende kaarten; sommige proberen verandering echter grafisch en statisch op één kaart uit te beelden. Elke kaart vertoont daarbij twee kenmerken, synchronie en abstractie. De synchronie levert de statische uitbeelding van een in wezen dynamisch gebeuren, de tijd werd stilgezet om een dwarsdoorsnede te maken van bepaalde facetten. Tegelijk werd de werkelijkheid sterk geabstraheerd, ontdaan van individuele, concrete kenmerken.

Voor het laatste kenmerk, dat nauw aansluit bij de (neo-)positivistische geschiedschrijving (de *Annales*-school), kan leiden tot geografisch determinisme (het leggen van een determinerende relatie tussen collectiviteiten en hun natuurlijke omgeving). Kaarten zijn echter enkel begeleidend, schematiserende abstracties en bieden geen directe historische kennisoverdracht. Kaarten vormen een representatie van de ruimte, als tijd gevat in kaarten (de afbeelding van het naast elkaar en gelijktijdig bestaande), en zijn daardoor veel meer dan een hulpmiddel voor de historicus: het zijn wereldbeeld-projecties, ze maken bijv. territoria van ruimten, zoals bij de vorming van nationale staten.